

Wprowadzenie

Problematyka demokratyzacji i rozliczeń z przeszłością obecna w krajowej debacie publicznej od ponad dwóch dekad nie jest dla Polski endemiczna. W ostatnich czterdziestu latach reżimy autorytarne zastąpione zostały przez systemy demokratyczne w licznych państwach Europy, Ameryki Łacińskiej, Afryki i Azji. W krajach postkonfliktowych zakończenie walk o charakterze wewnętrznym bądź międzynarodowym zrodziło pytania o sposób zapewnienia trwałego pokoju i koegzystencji zwaśnionych stron. We wszystkich tych przypadkach aktualne stały się dylematy związane z ukaraniem winnych naruszeń praw człowieka, poznaniem prawdy o przeszłości, reformą instytucji państwowych i zadośćuczynieniem ofiarom. Wagi nabrały też problemy związane z potrzebą pogodzenia powyższych działań z wymogami wynikającymi z prawa międzynarodowego i zasady państwa prawa oraz z koniecznością zapewnienia społecznego pojednania i stabilności nowego ładu politycznego. Z tymi i innymi zagadnieniami okresu zasadniczych przemian ustrojowych związana jest problematyka sprawiedliwości tranzycyjnej (ang. *transitional justice*).

Począwszy od lat 90. XX w. wokół powyższych problemów zaczęło powstawać interdyscyplinarne pole naukowej debaty, którego celem stał się nie tylko opis mechanizmów sprawiedliwości tranzycyjnej, ale także formułowanie praktycznych zaleceń dla państw znajdujących się w okresie radykalnych zmian politycznych. Literatura sprawiedliwości tranzycyjnej bogata jest w opisy instrumentów stosowanych w poszczególnych państwach oraz w badania o charakterze porównawczym. Jak jednak zauważa A. Czarnota, *transitional justice* znajduje się obecnie w fazie przedteoretycznej, konieczne jest więc opracowanie zgromadzonego w jej ramach materiału empirycznego w celu stworzenia teoretycznej podstawy dla prowadzonych badań i formułowanych dyrektyw¹. Innymi słowy, sprawiedliwość tranzycyjna plasuje się aktualnie na jednym z dwóch pierwszych poziomów rozwoju nauk empirycznych – na poziomie przyjmowania hipotez wyjaśniających bądź na poziomie budowania teorii faktualnych – ostatecznym zaś stadium jej rozwoju

¹ A. Czarnota, *On the Beauty of Confusions, or Transitional Justice and Rule of Law* (w:) J. Czapka, M. Dudek, M. Stępień (red.), *Wielowymiarowość prawa*, Toruń 2014, s. 141.

stać się winno świadome budowanie zaawansowanych metodologicznie teorii idealizacyjnych².

Celem niniejszej książki jest poczynienie kroku w kierunku stworzenia dla sprawiedliwości tranzycyjnej szerszej teoretycznej podstawy. Dlatego zjawiska powiązane z ową tematyką, w szczególności te koncentrujące się na sprawcach przeszłych naruszeń praw człowieka, zostały przedstawione w ujęciu modelowym. Zgodnie bowiem z zasadą idealizacji L. Nowaka w rozwiniętych naukach empirycznych niezbędne jest formułowanie praw idealizacyjnych³. Tworzenie modeli, tożsame w swej istocie z procedurą idealizacji, jest więc krokiem przybliżającym sprawiedliwość tranzycyjną do stadium teoretycznego. Podstawą formułowania modeli w niniejszej pracy jest z kolei analiza aktów normatywnych i ich projektów, orzecznictwa oraz opracowań historycznych zawartych w literaturze przedmiotu. Wzgląd na konsekwencję metodologiczną sprawił przy tym, że praca ta, czerpiąc szeroko z dorobku analitycznej teorii prawa, rezygnuje z wykorzystania metod analizy socjologicznej. Tym samym jej celem nie jest zbudowanie kompletnej teorii społecznej, lecz teoretyczne opracowanie problematyki rozliczeń z przeszłością.

Aby zapewnić sprawiedliwości tranzycyjnej podstawę teoretyczną, książka ta w szerokim zakresie korzysta z ustaleń metodologii nauk humanistycznych oraz ogólnej teorii prawa, ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć rodzimej nauki. Podstawowe znaczenie dla pracy mają polskie koncepcje metodologiczne: koncepcja idealizacji i konkretyzacji L. Nowaka oraz koncepcja interpretacji humanistycznej J. Kmity. Autor korzysta też z koncepcji filozoficznych i teoretycznoprawnych, w szczególności zaś z teorii zasad prawa R. Alexy'ego, koncepcji działania prawa w czasie P. Roubiera, analizy struktury koncepcji sprawiedliwości Ch. Perelmana oraz – w zakresie uwag normatywnych – z modelu racjonalnego tworzenia prawa S. Wronkowskiej. Na terminologię używaną w niniejszej książce w sposób zasadniczy wpłynęły ustalenia poznańskiej szkoły teorii prawa.

Jak zostanie wskazane, rozliczenie przeszłości jest zjawiskiem wieloaspektowym, które to zjawisko może być analizowane na co najmniej trzech poziomach (czy też: przynajmniej w trzech aspektach):

- (1) na poziomie mechanizmów – w szczególności: mechanizmów prawnych – za pomocą których społeczeństwa rozliczają niedemokratyczną przeszłość;
- (2) na poziomie aksjologicznym, obejmującym formuły sprawiedliwości związane z rozliczeniem przeszłości, a także wartości odnoszące się do owego rozrachunku i do budowy systemu demokratycznego;

² Na temat faz rozwoju nauk empirycznych: S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 1997, s. 10-11.

³ L. Nowak, *U podstaw Marksowskiej metodologii nauk*, Warszawa 1971, s. 56.

- (3) na poziomie decyzji o zastosowaniu mechanizmów rozliczeń z przeszłością, podejmowanych z uwzględnieniem żywionych przez podmiot wartości i akceptowanych przezeń formuł sprawiedliwości, a także czynników o pozaetycznym charakterze.

Wyróżnienie powyższych płaszczyzn sprawiedliwości tranzycyjnej bezpośrednio wpłynęło na układ niniejszej pracy. W rozdziale 1. dokonano podstawowych ustaleń pojęciowych oraz omówiono rudymen tarne kwestie związane z polityką wobec przeszłości. Rozdział 2. poświęcony jest mechanizmom rozliczeń z przeszłością nakierowanym na sprawców naruszeń praw człowieka. W rozdziale 3. omówiono aksjologiczny aspekt rozrachunku z minionym ustrojem, ze szczególnym uwzględnieniem opisu wartości chronionych w takim procesie oraz analizy charakteru koncepcji sprawiedliwości tranzycyjnej. Rozdział 4. przedstawia na sposób modelowy procedurę wyboru formy rozliczeń z przeszłością. Na zamykający niniejszą książkę rozdział 5. składają się wnioski wynikające z analizy materiału empirycznego oraz uwagi *de lege ferenda*.

Wszelkie tłumaczenia zawarte w niniejszej pracy pochodzą od jej autora, chyba że inaczej zaznaczono w towarzyszącym cytatom przypisie. Cytaty zamieszczono w cudzysłowie drukarskim; ich forma gramatyczna została dostosowana do składni zdania wprowadzającego. Kursywą zapisano wyrażenia obcojęzyczne oraz wprowadzono wyróżnienia. Kursywa pochodzi od autora, chyba że odmiennie zaznaczono w tekście. W celu ograniczenia liczby przypisów w tekście głównym wprowadzone zostały odesłania wewnętrzne, oznaczane znakiem „→” oraz numerem rozdziału i numerem punktu zapisanymi cyframi arabskimi (np. → rozdz. 1 pkt 1.2.). Przypisy numerowane są odrębnie w każdym z rozdziałów oraz we wprowadzeniu. Zawarte w przypisie oznaczenie „(d.o.)” symbolizuje dostęp ograniczony, przejawiający się w konieczności wykupu dostępu do materiałów powoływanych w przypisie.

Przekazywana do rąk Czytelnika książka stanowi zmodyfikowaną i uaktualnioną wersję rozprawy doktorskiej, przyjętej w 2016 r. na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Autor pragnie przekazać szczególne podziękowania oraz wyrazy głębokiej wdzięczności promotorowi tejże dysertacji, prof. Marzenie Kordeli, bez której wsparcia, cierpliwości oraz krytycznych acz życzliwych uwag powstanie tej rozprawy byłoby niemożliwe. Za cenne sugestie i uwagi krytyczne autor dziękuje recenzentom doktoratu: prof. Adamowi Czarnocie oraz prof. Jerzemu Zajadło. Podziękowania autor kieruje również na ręce prof. Sławomiry Wronkowskiej oraz prof. Marka Smolaka, dzięki którym panująca w Katedrze Teorii i Filo-

zofii Prawa WPiA UAM atmosfera przychylności umożliwiła spokojną pracę nad dysertacją. Doktorowi Mikołajowi Hermannowi autor dziękuje za trafne uwagi dotyczące zagadnień intertemporalnych oraz codzienną serdeczność. Także pozostałym pracownikom i doktorantom Katedry należą się podziękowania za merytoryczne i osobiste wsparcie, jakiego doświadczał autor. Jednocześnie autor zaznacza, że wszelkie niedoskonałości niniejszej pracy obciążają wyłącznie jego samego.

Agnieszce Kuźniar autor dziękuje za pomoc w zgromadzeniu koniecznych dla napisania niniejszej pracy materiałów oraz w ich tłumaczeniu z języka hiszpańskiego, za korektę niniejszej pracy – przede wszystkim zaś za codzienne wsparcie. Za pomoc na niwie osobistej autor jest także wdzięczny rodzicom i przyjaciołom.